

РОЗДІЛ 2.**ЕТРУСКИ І СИБАРИТИ: ІЛЮЗІЯ АЛЬЯНСУ**

Для дослідника соціально-політичної історії етрусків важливим є простежити і прояснити стосунки етрусків із навколишніми етносами і полісами. Етруски та сибарити – дві багато в чому уявні «таємниці» античної історії Західного Середземномор'я. Етруски досі вважаються «німими» завдяки складності інтерпретації етруської мови за наявності більш ніж 12 тис. відомих написів, насправді, більшість з яких – короткі й добре зрозумілі епітафії, що складаються здебільше з власних імен; сибарити – через неможливість відшукати точне місце, де знаходилося їхнє місто (скоріш за все, конфедерація кількох поселень), що тепер поволі відкривається археологам. Однак навіть після його відкриття слід визнати, що від архаїчного міста внаслідок пізніших забудов, заболочування, алювіальних відкладів двох річок, наслідків землетрусу та інших змін рельєфу мало що зберіглося [18, р. 1030; 27, р. 245, 246, 252, 253; 48, р. 45, 55; 63, р. 69; 71, р. 75-76, 82]. Контактам між цими народами присвячено чимало досліджень, однак ґрунтуються вони іноді на даних із творів античних авторів, що написані набагато пізніше занепаду Сибаритіди.

Уже перші дослідники, які звернулися до античної традиції з цього приводу, відзначали активну торгівлю етрусків, сибаритів і мілетян та їхню протидію грекам із Сіракуз [20, Bd. 1, S. 276-277; 54, Bd. 1, S. 135, 144]. Пізніше була розроблена концепція, що поєднувала названі народи (крім сіракузян) до єдиного ланцюгу торговельних партнерів (Мілет– Сибаріс – Етрурія), які доставляли східні товари особливим суходільним маршрутом через Сибаріс транзитом із Іонійського узбережжя Італії до Тирренського до його колоній Посейдонії та Лаосу і далі до етрусків, буцімто через неможливість морського вояжу Мессінською протокою (протидія Сіракуз, халкідських колоній по краях протоки, піратів, штормів і програш у часі) [13, р. 65, 66, 80; 24, р. 24-25, 77-79, 202, 206-208, 242, 346, 368; 30, р. 29-30; 43, р. 33, 175; 45, р. 162; 60, Sp. 1007]. Лише Т. Дж. Данбебін визнав, що джерела,

якими він користувався, були колекцією анекдотів, що їх склали грецькі заздрісники про більш успішних сусідів [24, р. 76].

У подальшому погляди істориків різнилися лише ступенем упевненості викладу вищенаведеної гіпотези. Наприклад, Г. Радке був більш стриманим у порівнянні з Б. Комбе Фарню та Г. Мюлештейном [16, р. 27; 55, S. 52; 64, Sp. 439]. Н. К. Раттер, навпаки, сумнівався у загальноприйнятій версії, зазначаючи, що порівняння даних щодо імпорту аттичної кераміки в Етрурії до та після 510 р. до н. е. (року загибелі Сибаріса) і в Регії (грецькій колонії на березі Мессинської протоки) говорить про те, що афінський посуд потрапляв до Етрурії традиційним шляхом через протоку, а не через перешийок Сибаритіди [66, р. 174-175]. Дослідник намагався залучити нове джерело, епіграфічний матеріал з Олімпії, де в 1960 р. було відкрито давньогрецький напис, датований зазвичай 510 р. до н. е., з текстом угоди Сибаріса з таємничими сердаями, в яких він бачив етнос або поліс, що карбував монету з легендою ΜΕΡ = ΣΕΡ.

На відміну від попередніх дослідників, А. Дж. Грехем теорію щодо експлуатації перевалочного шляху вздовж пересипу між Сибарісом і Посейдонією відкинув як таку, що не підтверджується археологічними доказами [34, р. 183]. Дослідник намагався залучити епіграфічний матеріал із Олімпії, при цьому він датував його набагато пізніше за 510 р. до н. е., пояснюючи існування громади сибаритів одною зі спроб відродження міста у V ст. до н. е. [34, р. 184]. Цікаво, що у цьому ж виданні Н. Дж. Л. Хеммонд висловлював прихильність концепції, що її А. Дж. Грехем називав «old idea» (стара теорія) [39, р. 337].

Е. Т. Салмон, також автор «Кембриджської історії стародавнього світу», наголошував на існуванні річкових долин, що забезпечували торговельні шляхи між південним берегом Італії та її внутрішніми районами, тому для Луканії він вважав характерним сильний зовнішній вплив, як від греків, так і від етрусків [69, р. 709]. Щоправда, він не пояснив, яким чином торговці долали гори, що просто посередині перетинають перешийок між Сибарісом і Посейдонією (гори Полліно) (мал. 1). Сердаїв дослідник вважав одним із племінних підрозділів луканів, сабельського (тобто осксько-умбрського) походження, що поступово розселилися на півдні Італії.

Е. Макнамара не виключала існування торговельної мережі у складі гіпотетичного південного етрусського дванадцятиграддя, Посейдонії, Сибаріса та Мілета [50, р. 29]. Тобто «стара ідея» продовжувала жити, що видно з творів і наступних істориків. М. Паллоттіно не сумнівався в дружбі сибаритів та етрусків, ґрунтуючись виключно на повідомленні Тімея, цитованого Афінеем (Tim., FHG, I, 205 = Tim., FGrH 566, F 50 = Athen. XII, 17, 519b) [59, р. 117-118]. Далі він розвивав свою думку, відзначаючи зв'язки Сибаріса з греками Малої Азії, євбейськими полісами та Посейдонією [59, р. 150]. Під сердаями зазначеного вище договору він розумів жителів Сардинії, а захоплення карфагенянами цього острова він пояснював загибеллю їхнього могутнього союзника [59, р. 153, 158]. Навіть зміна філелінських настроїв етрусського міста Цере на прокарфагенські (про що свідчать, на його думку, знамениті таблички з Пірги) він пояснював занепадом етрусської торгівлі із сибаритами [59, р. 160]. Нарешті, «вись» Мілет – Сибаріс – Етрурія (насправді досить пунктирна) допомогла йому розібратися в одвічній боротьбі олігархії та демократії в грецьких полісах [59, р. 161, 176]. К. Амполо влучно називав етрусків, іонійців та сибаритів «інтернаціоналом зніжених народів» [1, р. 221]. Ф. Прайон вказував, що після загибелі Сибаріса у глибокій жалобі перебували мешканці етрусського міста Цере та грецького міста Мілету [62, р. 49]. Таке твердження суперечить традиції: Геродот дійсно писав про жалобу мілетян, але він не згадував про етрусків (Hdt., VI, 21), Тімей писав про дружбу сибаритів із мілетянами та етрусками, але не писав про жалобні заходи етрусків, тим більше церитів (Tim., FHG, I, 205 = Tim., FGrH 566, F 50 = Athen. XII, 17, 519b).

М. Буньо вважав, що етруски, сибарити та мілетяни «зустрілися» в античній традиції через $\eta \acute{\alpha}\beta\rho\acute{o}\tau\eta\varsigma$ – «зніженість» та $\eta \tau\rho\upsilon\phi\acute{\eta}$ – «розкіш», риси, якими ці етноси нагородив поголос, а потім і антична історіографія, причому з'єднувальною ланкою тут виступала Лідія, що знаходилася недалеко від Мілету в Малій Азії, до того ж етруски (тирсени/тиррени грецьких джерел) вважалися лідійського походження [12].

А. Боттіні намагався пояснити майже повну відсутність в археологічних шарах архаїчного періоду Сибарісу етрусських речей (що

потенційно, на його думку, повинні були потрапляти до Луканії шляхом торгівлі; місцеві посуд і т. ін. навпаки залишалися як приношення в могилах і зберіглися) їхнім швидким використанням, поганою збереженістю і постійним обміном, а також знищенням після катастрофічної повені, що поховала і сам Сибаріс [6, р. 254]. К. Саббіоне запропонував змінити ставлення до Сибарісу як до якоїсь особливої з'єднувальної ланки між етрусками та Іонією, адже археологія не підтвердила «міжнародне» значення калабрійського пересипу, залишивши за ним лише місцеве значення торговельного шляху між іонійським та тирренським узбережжями південної Італії [68, р. 268-270].

А. Жакема вказувала, що елліністична історіографія сприйняла анекдоти Геродота та «Сибаритські байки», що використовувалися грецькими комедіографами щодо етрусків, сибаритів та іонійських греків [46, р. 789-790]. Вона порівняла відомості античних авторів про бенкети сибаритів з аналогічними повідомленнями про застілля етрусків, відзначаючи, що в пізніх авторів випарувався політичний і релігійний аспект цього сакрального в період архаїки дійства.

Не зважаючи на висновки археологів і непевність повідомлень античних істориків Ф. Баррітта висловлювався цілком у дусі старої концепції, наполягаючи на слушності повідомлення Тімея про тісні торговельні контакти між Мілетом, Сибарісом та етрусками, проте зауважуючи в примітці, що велика роль Сибарісу в міжнародній торгівлі того часу є явно перебільшеною [3, р. 70, 72, 77, 79]. Іншим повідомленням традиції, на якому фокусувалися дослідники відносин Сибарісу й етрусків, був пасаж Діодора Сицилійського, що майже повторював слова Тімея про дружбу сибаритів, іонійців та етрусків, об'єднаних їхньою любов'ю до розкоші (Diod. Sic., VIII, 18, 1). Ф. Готьє та Г. Беккер не сумнівалися в істинності повідомлень Тімея (через посередництво Афінея) та Діодора, перша як «доказ» розкішного життя етрусків наводила матеріал про витвори етрусських золотих справ майстрів, друга пояснювала «інтернаціонал зніжених народів» як спільність способу життя доволі віддалених географічно етносів [4, р. 297; 31, р. 914]. Археологія не стояла на місці, тому певні сліди етрусських теракотових виробів і кераміки (антефікси, посуд «буккери»)

знаходили й на півдні Італії, у тому числі у тих шарах Сибарісу, що були доступні для розкопок [19, р. 16; 72, р. 1559].

Навіть відносно нещодавно захищені дисертації постулюють тезу елліністичного історика Тімея з Тавроменію про мілетські вовняні плащі, ознаку великої розкоші, які постачалися в Сибаритиду, й завдяки яким сибарити віддавали перевагу в дружбі іонійським грекам із Мілету та етрускам в Італії, об'єднуючись на «базі» цієї спільної зніженості [8, р. 32; 17, р. 93].

Як бачимо з огляду досліджень, проблема контактів етрусків і сибаритів розглядалася лише в контексті недовгої історії Сибарісу й здебільше на основі не дуже певних повідомлень античної традиції (анекдотів заздрісників про більш багатих сусідів, до яких звичайні чутки долучали всіх, хто мав відносно заможне становище порівняно з оточенням). Археологічні дослідження в силу об'єктивних природних причин (наслідки геологічних катастроф), а також через відсутність відповідних артефактів не підтверджували ранню тезу про функціонування торговельної і політичної осі Мілет-Сибаріс-Етрурія. Тим не менше, засліплення «логікою» економічних концепцій без спирання на джерела продовжується.

На наш погляд, необхідно ще раз піддати аналізу всі наявні джерела з метою виявлення реальних даних про союз етрусків і сибаритів, схвалити або спростувати існуючі концепції щодо існування такого альянсу.

Першим необхідно розглянути епіграфічне джерело – грецький напис із Олімпії, що фіксує договір Сибарісу з невідомим італійським етносом сердаями, адже це єдиний автентичний документ часу незалежного існування Сибарісу (**мал. 2, 3**). Текст виконано на бронзовій таблиці ахейським шрифтом і дорійським діалектом (M-L 10, р. 19 = IGASMG IV 3 = *Nomima* I. 42 = *IvO* 10): ἀρμόχθεν οἱ Συβαρίται κ' οἱ σύνμαχοι κ' οἱ Σερδαῖοι ἐπὶ φιλότατι πιστᾶι κ' ἀδόλοι ἀεΐδιον. πρόξενοι ὁ Ζεὺς κ' Ὀπόλων κ' ἄλλοι θεοὶ καὶ πόλις Ποσειδανία. (Сибарити та їхні союзники та сердаї уклали угоду про дружбу вірну й без лукавства навіки. Гаранти, Зевс, Аполлон та інші боги та місто Посейдонія) (Переклад з давньогрец. Р. Мейгс, Д. М. Льюїс).

Наразі його датують здебільше 550-525 чи 550-510 рр. до н. е., або у крайньому разі 500 р. до н. е. [29, р. 35; 38, р. 94; 41, р. 254; 76, р. 94],

хоча, як зазначалося вище, були спроби знизити датування [34, р. 184]. І вони мали продовження. Єдиним незрозумілим місцем напису є термін Σερδαῖοι (сердаї), що означає або племінну назву, або громадян невідомого італійського полісу. Просте зіставлення Σερδαῖοι та грецьких передач лідійського ойконіма Σάρδεις (Σάρδειες), Σάρδῖς та назви острова Сардинії Ἰχυοῦσα та Σαρδῶ (а також термінів ὁ Σαρδιᾶνός – «мешканець міста Сарди»; ὁ Σαρδόνιος – «житель острова Сардинії») явно говорить не на користь ототожнення сердаїв ні з сардинцями, ні з сардійцями. Його намагалися пов'язати з монетами, що мають легенду ΜΕΡ, яку відновлюють як ΣΕΡ (звук [s] в італійських західногрецьких алфавітах у ранній період передавався фінікійською літерою М «сан», а не Σ «сигма»), а в окремих випадках навіть ΣΕΡΔ [32, S. 31-32; 35, р. 78; 36, р. 200; 37, S. 3-4; 49, р. 221, 230; 75, S. 60-61] (мал. 4). З ними не варто плутати монети з легендою ΣΑΡΔΩ з Тавроменія, що карбувалися сардинськими найманцями у IV ст. до н. е. [14, р. 11; 61, р. 55-57]. Втім, Л. Бруссо з'ясував, що відновлення ΣΕΡΔ не виправдане, оскільки насправді є дещо спотвореною легендою ΓΟΜΕζ, де Γ – це Π «пі», Μ – відоме нам «сан», а знаком ζ у західногрецьких алфавітах позначалася Ι «йота», тобто перед нами ΠΟΣΕΙ, початок слова Ποσειδανία [9, р. 261, fig. 5]. Порівняння з відомими монетами Посейдонії лише підтвердило здогад дослідника [9, р. 262, fig. 6]. Він також висловився однозначно проти ототожнення сердаїв із сардинцями і припустив локалізацію перших у Каstellючо суль Лао, а договір із сибаритами відніс до періоду після розгрому 510 р. до н. е., оскільки його гарантом виступала колонія сибаритів Посейдонія, яка тільки в цих обставинах і могла підвестися [9, р. 277-278]. А. Кампана, врахувавши висновки Л. Бруссо, теж відкинув «сардинську» гіпотезу, запропонував нову версію, хто такі були сердаї, пропонуючи пов'язати з цим племенем напис із таблички, написаної оскською мовою, але ахейським алфавітом, де зустрічається термін touta – «народ», що немовби є додатковим доказом створення в одному з племен політичної структури, здатної укласти угоду з полісом і випускати монету [14, р. 4].

М. Тореллі та Ф. Молло припускали, що сердаї були енотрським племенем, старожитності якого відкриті в районі сучасного поселення Тортора (комуна Козенца), що входило поряд з іншими подібними утвореннями (місто Мольпа, поселення Палінуро та Аміна) в «імперію»

Сибаріса про яку згадував Страбон (VI. 1. 13, С. 264) [53, р. 52, 55, 56; 73, р. 15]. «Місто це (Сибаріс – А. Я.) в давнину досягло такого успіху, що панувало над чотирма сусідніми племенами, 25 міст перебували від нього у залежності» (пер. з давньогрец. Г. А. Стратановського), – писав античний географ. Певним чином це підтверджується знайденими монетами з характерною сибаритською емблемою «биком» та з легендами MOL, PAL, AMI та ін. [73, р. 15]. Крім того, 1991 р. у Торторі виявлено сірпус із написом 500 р. до н. е. невідомою індоєвропейською (очевидно, енотрською) мовою ахейською грецькою абеткою [15, р. 699]. Ф. Молло також вважає, що договір був підписаний втікачами з Сибарісу до Лаосу та Скідросу, а оскільки Геродот писав про це під тим же 494 р. до н. е., що і про взяття Мілета персами: *παθοῦσι δὲ ταῦτα Μιλησιοῖσι πρὸς Περσέων οὐκ ἀπέδοσαν τὴν ὁμοίην Συβαρίται, οἱ Λᾶόν τε καὶ Σκίδρον οἴκειον τῆς πόλιος ἀλεστερημένοι* (Коли мілетян спіткало це нещастя від персів, сибаріти, вигнані з батьківщини і переселені в Лаос і Скідр, не відплатили мілетянам за їхню колишню добродетель, пер. з давньогрец. А. О. Білецького) (Hdt., VI. 21), то й дату угоди сибаритів і сердаїв слід віднести до цього ж часу, адже тільки вигнанці могли надати тепер таке значення колишнім підданам сердаям, назвавши їх союзниками [53, р. 55].

Крім того, датування пізніше 510 р. до н. е. (500-450 pp. до н. е.) можливо довести ще й у такий спосіб. Порівняймо палеографічні особливості «сибаритського» тексту із записом аналогічного договору елейців з герейцями (також з Олімпії та також на бронзі), який цілком однозначно датують 500 р. до н. е. і навіть трохи пізнішим часом (M-L 17 = IvO 9 = Nomima I. 52) [47, р. 204, fig. 16] (мал. 5). Особливо характерною є схожість написання слів *οἱ σύνμαχοι* – «союзники» (у договорі Сибарісу з сердаями) та *ἡ συνμαχία* – «союз» (у тексті угоди елейців з герейцями). Крім головної різниці (замість «сигми» у першому тексті «сан», що є особливістю італійських грецьких написів) далі бачимо подібність в однаковому написанні поєднання -μν- як -νμ- (у першому договорі: *οἱ σύνμαχοι* та у другому: *ἡ συνμαχία*), а також позначення звуку [kh], що пізніше позначався χ, знаком ψ (що говорить про західногрецькі алфавіти обох текстів). Оскільки подібні особливості зникли лише наприкінці V ст. до н. е., тож цілком логічним буде припустити, що перший текст походить з того ж часу, що й другий.

Як уже зазначалося, сердаї мабуть не пов'язані з сардинцями (мешканцями острова Сардинія). Проте є один давній латинський текст зі згадкою поряд сардів (не сердаїв) та етрусків. Це повідомлення римського граматака С. Помпея Феста (II ст. н. е.) (Fest. 428, 430 L *Sardi venales*), який залишив короткий виклад тлумачного словника М. Веррія Флакка (I ст. до н. е.), де пояснювалася старовинна латинська приказка: *Sardi venales* <alius alio neq>uor (Сарди, що продаються, одні одного гірші). Раніше за все це прислів'я зустрічається у Цицерона: *Habes "Sardos venalis alium alio nequiores"* (Знай «Сарди, які продаються, один одного гірші») (Пер. наш. – А. Я.) (Fam., VII. 24). Повністю стаття словника виглядає так:

Sardi venales,
<alius alio neq>uor": ex hoc natum
|<proverbium vi>detur, quod ludis
fiunt a vicinis
<a>uctio Veientium
in qua novissimus
<dete>rimus producitur
e senex cum toga praetexta
bullaque aurea; quo
cultu reges soliti sunt esse E<trus->
corum, qui Sardi appellantur,
quia Etrusca gens orta est Sardibus
ex Lydia. Tyrrenus enim inde
profectus cum magna manu eorum,
occupavit eam partem Italiae, quae
nunc vocatur Etruria. at Sinnius
Capito ait, Ti. Gracchum
consulem, collegam P. Valeri Faltonis,
Sardiniam Corsicamque subegisse,
nec praedae quicquam aliud
quam mancipia captum, quorum vilissima
multitudo fuerit.

О. Хансен припустив, що під сердаями слід розуміти етрусків, посилаючись на слова Феста: *reges Etruscorum ... , qui Sardi appellantur* [40, р. 447]. Якби це було доведено, тоді можна з упевненістю говорити

про документальне епіграфічне підтвердження політичного союзу сибаритів та етрусків наприкінці VI або на початку V ст. до н. е. Однак данський дослідник наразився на критику, оскільки доводив невідоме за допомогою невідомого, бо говорити з упевненістю про споріднення етрусків і мешканців Сард лідійців не доводиться [25, р. 325].

Нам цікавий ось цей уривок: ...senex cum toga praetexta bullaque aurea; quo cultu reges solit sunt esse E<trus>corum, qui Sardi appellantur, quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia (...старий з облямованою пурпуром тогою і золотою буллою; якими прикрашалися зазвичай етрусські царі, які називаються «сарди», тому що етрусський рід виник із Сард із Лідії) (Пер. наш. – Авт.).

На думку граматика, такі слова проголошувалися під час Капітолійських ігор на святі перемоги над етрусками із міста Вейї. Тоді вели через Форум на Капітолій старого, одягненого в *toga praetexta* (тогу, облямовану знизу пурпурною смугою) і з золотою буллою на шії (у римлян, перше – одяг хлопчиків до 17 років і вищих сановників, друге – ознака дитячого віку; у етрусків ці речі «quo cultu reges soliti sunt esse E<trus>corum» (якими зазвичай прикрашалися етрусські царі) символізували переможеного колись вейського царя, або, як вважав Плутарх, воєначальника (Rom. 25). Втім, з іншої його праці видно, що мова все ж таки йшла про вейського царя:... μετὰ τοῦ βασιλέως (разом із їхнім царем, пер. наш – А. Я.) (Plut. Quaest. Rom. 53. 277 D). З іншої збереженої епітоми словника Веррія Флакка, Павла Діакона (32 L bulla aurea), відомо про золоту буллу як про деталь костюма римських знатних хлопчиків, а в етрусків це був знак тріумфатора, вперше введений для свого сина етруським царем Риму Тарквінієм Пріском (Macrob., Sat., I. 6. 8-9). Плутарх додавав, що ігри проходили під час святкування на жовтневі іди (15 жовтня) давньої перемоги легендарного Ромула над етрусками. У «Римських питаннях» він навіть стверджував, що Ромул заволодів Вейями і захопив у полон усіх жителів та їхнього царя (Quaest. Rom. 53. 277 D). Оскільки Вейї насправді були захоплені лише 396 р. до н. е. (див. наприклад, Liv., VI, 21-23; Plut., Cam., 5), тобто більш ніж через три сотні років після уявного правління Ромула, розповідь про перемоги міфічного засновника Риму слід визнати легендарною. До того ж згадка про

виставлення полонених на продаж явно говорить про час пізньої Республіки, коли работоргівля була вже досить розвиненою.

Найцікавішим для етрусколога є твердження, що оскільки етруски, за давньою традицією, вважалися переселенцями з лідійського міста Сард (*quia Etrusca gens orta est Sardibus ex Lydia*) (Hdt., I. 94; Verg. Aen., VIII. 479; Strab., V. 2. 2. С. 220; Vell., I. 1.4; Val. Max., II. 4. 4; Tac., Ann. IV. 55. 3; Just., XX. 1. 7; Serv., Aen. II. 781; VIII. 479), царі також називалися «сардами» (*qui Sardi appellantur* (які називаються «сарди»). До речі, це дієслово мало стояти тут у минулому часі (*appellabantur*) [67, р. 2]. Можливо, теперішній час дієслова – це натяк на те, що й за часів Веррія Флакка було відомо про етрусських царів-сардів. Найбільш показовим є повідомлення Тацита в «Анналах» про те, як у 23-28 рр. н. е. виникли суперечки між містами Малої Азії щодо того, де має з'явитися новий храм на честь імператора Тиберія. «Аргументом» на свою користь мешканців Сард було рішення етрусків про те, що лідійці їхні кровні родичі (Tac., Ann. IV. 55.3). В даному випадку не можна погодитися зі стародавніми авторами. І головний контраргумент – неспорідненість мов лідійців та етрусків, що встановлена сучасними лінгвістами. Лідійська мова була індоєвропейською, хетто-лувійською [28, р. 175; 51, р. 605], натомість етруска – неіндоєвропейською, аглютинативною, що мала пізні незначні запозичення з навколишніх індоєвропейських: грецької, латини, мов італіків [5, р. 49, 225; 28, р. 275; 29, р. 26, 36; 65, р. 951]. Етруска писемність не має знаків для дзвінких приголосних, що засвідчує консонантизм етруської мови, відповідно у слові *Sardi* звук [d] передавався би літерою t або θ. Та чи було в етрусків слово-термін для монарха чи власне ім'я царя, подібне за звучанням слову «сарди» [67, р. 2]?

Далі у Веррія Флакка (Помпея Феста) йдеться про поширення тирренів (використовується саме грецький варіант етноніму) вглиб Італії в ту її частину, яка під час написання тексту вже називалася Етрурією. Ще далі в тексті Веррій Флакк, посилаючись на римського граматака часів Варрона Сіннія Капітона, вказує, що йдеться про придушення проконсулом Тіб. Семпронієм Гракхом, батьком відомих реформаторів, повстання на Сардинії (тріумф 175/174 рр. до н. е.) [21, р. 103] після якого полонених сардинців було так багато, що раби стали

коштувати дуже дешево, звідки і походить вказане прислів'я (те ж див: [Auct.], De Vir. ill., LVII).

Немає сумнівів, що у Веррія Флакка (Феста) відбулася контамінація двох подій із життя Риму: завершення багаторічної боротьби з Вейями та успішного придушення заколоту на Сардинії. Причиною ж плутанини було співзвуччя латинського найменування остров'ян з назвою жителів лідійської столиці, проте навіть у цьому випадку не у всьому подібні *Sardi* й *Sardiani*. Але вказівка на буллу тріумфатора, в насмішку одягнуту на недоумкуватого старого, що зображував вейського царя (у сардинців не було царів, а ось в етрусських Вейях царська влада затрималася до кінця існування міста 396 р. до н. е. (Liv., V. 1. 3; 21. 8)) говорить нам про те, що помилка з'явилася не лише через співзвуччя, і натяк на етрусський царський титул тут з'явився не випадково. Проте навіть якщо йти за античною традицією, немає приводу бачити в *Sardi* не лише острів'ян-сардинців та сардійців (жителів лідійської столиці), а й навіть царів етрусків, адже тих у Римі називали *lucumones*, згідно з граматиком IV ст. н. е. Сервієм: «*lucumones, qui reges sunt lingua Tuscorum*» (лукумони, які етрусською мовою є царі, пер. наш – Авт.) (Serv., Aen., II. 278).

Те, що вважалося титулом, насправді було особистим етрусським ім'ям Лукумон (лат. *Lucumo*, грец. Λοκόμωνος, етр. *lauume*) [77, с. 24-25], зовсім не співзвучним *Sardi*. Однак згадуючи про останнього вейського царя, Тит Лівій повідомляє нам про старовинну церемонію виборів головного жреця у місті Вольсінії біля олтаря Вольтумни на зібранні 12 громад етрусків. Він позначав цю посаду як *sacerdos*: ...*quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset...* (де дванадцять громад (букв. «народів») проголосували таким чином, що віддали перевагу іншому кандидату на жрецьку посаду, пер. наш – Авт.) (Liv., V. 1. 5). Р. М. Огілві стверджував, що даний епізод є описом традиційного звичаю, тому може спиратися на реальні факти [58, р. 632]. На нашу думку, саме латинський термін *sacerdos* (як це не дивно) перетворився під пером римських граматиків у термін *sardos* (pl. *sardi*). Справа в тому, що в часи Імператора Августа, коли працював Веррій Флакк, етрусська мова вже майже не використовувалася навіть більшістю самих етрусків (доказом є обмаль етруссько-латинських написів навіть більш раннього часу), а латинські автори, якщо і

посилалися на *auctores Tuscos* (наприклад імператор Клавдій (CIL, XIII, № 1668 = ILS, № 212)), то ті писали вже латиною. Тому в результаті такого подвійного запозичення і з'являлися етрусські воєначальники на ймення *Mastarna* (ім'я, похідне від латинської посади *magister*) (CIL, XIII, № 1668, col. 1) чи згадані вище царі-лукумони замість царів на ймення Лукумон. Загалом нічого не свідчить про сердаїв як етрусків, а етруська назва «сарди» насправді не є такою.

Механізм етнічних контактів у Південній Італії, яким його бачили в античності, можна подати на прикладі повідомлення Арістоксена Тарентійського, учня Аристотеля, про вже відомих нам мешканців полісу Посейдонії. Грецький автор писав, що елліни, що жили в Посейдонії на узбережжі Тирренського моря, змішалися з варварами і перетворилися на тирренів або римлян, змінили мову та звичаї (Aristox., FHG. II. 291 = Athen., XIV. 31. 632 ab). Очевидно, громадяни Посейдонії, які названі в договорі «οἱ πρόξενοι» (що виявляють гостинність, тут: захисники, у сенсі поручителі) були тісно пов'язані з сердаями, місцевим племенем, «варварами», у тому числі й узами гостинності [76, S. 94]. Цілком імовірно, що під «тирренами» Арістоксен розумів взагалі всіх тубільців Італії (Тирренії), як і деякі грецькі автори і до, і після нього (Hes., Th., 1016; Strab., V. 2. 7. C. 225). У першому випадку йшлося про царя з промовистим ім'ям Латин, що правив тирсенами, чого не було в реальності VII ст. до н. е., якби під тирсенами малися на увазі етруски; у другому випадку, про який говорилося вище, також явно йшлося про місцевих варварів (не греків), а не про етрусків.

Як зазначалося, Е.-Т. Салмон вважав сердаїв спорідненими з луканами. Одним із сабельських племен були сабіни, вожді яких, як відомо, були серед засновників Риму. Спорідненість сабінів і луканів за «посередництва» самнітів зафіксовано Страбоном (V.3. 1. 3. 228; VI. 1. 2. 3. 253; 3. 3. 254). Одним із найвідоміших сабінів був Квінт Серторій, який народився в місті Нурсії (Plut. Sert. 2) (лат. Nursia, зараз Norcia, Норча) на південному сході Умбрії, що межує з Етрурією. Його гентильне ім'я *Sertorius* походить від преномена *Sertor*. Античні антиквари пояснювали його як похідне від латинського слова *satio* (сів) та дієслова *sero* (сію, народжую) (Fest., 460 L *Sertorem*; Liber de praenom. 4). На нашу думку, це типовий приклад народної етимології, тому варто придивитися до найближчого йому умбрського дієслова *seritu*

(доглядаю, сторожу, охороняю) [11, р. 345]. Ім'я "Хранитель" цілком підходить для чоловіка, а "охоронці, сторожа" – можливий варіант назви племені.

У сабінських містах це гентильне ім'я зустрічається тільки в написах латинською мовою (CIL I². 1497 = ILLRP 682) [56, Sp. 1746]. Оригінальних написів сабінською мовою не зберіглося. Але в багатьох етруських написах це ім'я знаходимо у вигляді *sertur*, *serturni*, *śerθuri*, *śerturuś* (CIE 3427, 4357, 4458-4461 та ін, CII 2594 та ін; ThLE. р. 318). На наш погляд, наявність сабінських імен у етрусків пояснюється інкорпорацією нечисленного племені сабінів в етруське етнічне середовище (подібний процес відбувався між сабінами та римлянами, здебільшого латинами) та запозиченням етрусками індоевропейських імен у контактних зонах двох етносів (як сталося з латинськими іменами Спурій, Гай, Луцій, Публій тощо [5, р. 90]). Деякою перешкодою для визнання племінної назви Σερδαίοι сабінською є четверта буква слова, адже якщо у етрусків звук [d] передавали літерами t або θ, італіки сабіни повинні були вимовляти [d] твердо, проте маємо Sertorius, а не *Serdorius у нарративних джерелах і латинських написах сабінів. Мабуть, це ім'я потрапило в латину за посередництва етруської мови.

Зв'язок із сердаями можна побачити, якщо єгипетських супротивників (іноді найманців) кінця II тис. до н. е. šrdn (шардана, шердена) [26, р. 14] виводити з півночі Балкан, де зустрічалися топоніми на кшталт Serdica (нині Софія) [22, S. 432]. Однак плем'я Serdi фіксується у Фракії лише з кінця I ст. до н. е. і вважається кельтського походження, тобто результатом «фракізації» прийшлих наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. галатів [52, р. 600]. Отже, більшість наявних у нашому розпорядженні джерел свідчать на користь енотрського, в крайньому випадку, луканського походження сердаїв, але не підтверджується ні сардинське (або сардійське), ні етруське походження останніх. Угода між сибаритами та сердаями була укладена, швидше за все, у першій половині V ст. до н. е. Таким чином, договір з Олімпії не може бути доказом дружби та союзницьких відносин Сибарісу та етрусків.

Друге за часом повідомлення, яке можна було би тлумачити як доказ союзу етрусків і сибаритів, походить із твору Діодора

Сицилійського «Історична бібліотека» (автор жив приблизно у 90-30 рр. до н. е.): Ὅτι οἱ Συβαρίται γαστρίδουλοὶ εἰσι καὶ τρυφηταί. τοσοῦτος δὲ ἦν ζῆλος παρ' αὐτοῖς τρυφῆς, ὥστε καὶ τῶν ἔξωθεν ἔθνῶν μάλιστα ἠγάπων Ἴωνας καὶ Τυρρηνοὺς, ὅτι συνέβαιεν αὐτοὺς τοὺς μὲν τῶν Ἑλλήνων, τοὺς δὲ τῶν βαρβάρων προέχειν τῇ κατὰ τὸ ζῆν πολυτελείᾳ. (Сибарити були рабами своїх шлунків та розкоші. Їхнє прагнення до розкоші було таке велике, що з інших народів вони найбільше любили іонян і тирренів, оскільки зніженим життям перші перевершували [всіх інших] еллінів, а другі — варварів) (пер. з давньогрец. О. П. Цибенка). Він не вказував свої джерела, але дослідники встановили, що той пасаж, який нас цікавить, запозичений у Тімея з Тавроменія (356-260 рр. до н.е., близько 200 років після подій) [23, р. 62, 65]. Античний історик писав, що сибарити схожі у бажанні розкішного життя з іонійцями серед греків і з тирренами (етрусками) серед варварів (Diod. Sic., VIII. 18. 1). Тут ми бачимо той самий «інтернаціонал зніжених народів», про який писав К. Амполо, але немає і натяку не лише на якийсь договір чи угоду про союз, а й навіть на торговельні зв'язки між ними. Варто нагадати, що цитата Тімея з Тавроменію зустрічається лише в досить пізнього автора Афінея з Навкратиди (XII. 17. 519b) (II-III ст. н. е.), а походить від твору з промовистою назвою Σὺβαρίτικοι λόγοι (Сибаритські байки). Останні згадуються на сотню років пізніше загибелі Сибаріса в «Осах» Арістофана (422 р. до н. е.), де ставляться в один рядок із Езоповими байками (Aristoph. Vesp., 1258). З наведених комедіографом уривків (Aristoph., Vesp., 1427, 1435) складається враження, що звідти навряд чи можна було би щось почерпнути з економічної історії Сибарісу.

Найбільш доказовим вважають повідомлення Тімея, близько 200 років після подій), яке зустрічається як цитата у творі Афінея (II-III ст., 700 років після подій) (Tim., FHG. I. 205 = Tim., FGrH 566. F 50 = Athen., XII. 17. 519b): ἐφόρου δ' οἱ Συβαρίται καὶ ἱμάτια Μιλησίων ἐρίων πεποημένα ἀφ' ὧν δὴ καὶ αἱ φιλίας ταῖς πόλεσιν ἐγένοντο, ὡς ὁ Τίμαιος ἱστορεῖ, ἠγάπων γὰρ τῶν μὲν ἐξ Ἰταλίας Τυρρηνοὺς, τῶν δ' ἔωθεν τοὺς Ἴωνας ὅτι τρυφῇ προσεῖχον. (Плащі у сибаритів були з мілетської вовни, тому (каже Тімей) у Сібаріса з Мілетом була дружба. В Італії вони дружили з етрусками, а на сході з іонянами, бо ті також відрізнялися розкішшю) (пер. з давньогрецьк. М. Т. Голінкевича). Це та сама історія (точніше анекдот чи байка) про сибаритські плащі з мілетської вовни,

про дружбу сибаритів і мілетян і про любов сибаритів до етрусків більше, ніж до інших народів Італії, а серед східних народів – до іонійців, оскільки вони (етруски та мілетяни) були схильні до такого багатозначного явища як «ἡ τρυφή» (зниженість, насолода, розкіш). Щодо етрусків цю «благодатну» тему розробляли Феопомп, Посідоній, Валерій Максим, Псевдо-Аврелій Віктор та Орозій, останні троє на прикладі повстання у Вольсініях 264 р. до н. е. «рабів» проти «панів», які втратили доблесть через зниженість від надмірного багатства (Theopomp., fr. 222. FHG I = FGrH 115 F 204 = Athen., XII. 14. 517d-518 b; Val. Max., IX. 1, ext. 2; Posid., FGrH 87 F 119 = Diod. Sic., V. 40. 3-5; [Auct.] De Vir. Ill., XXXVI. 1; Oros., IV. 5. 3). Зазначимо, що тут йдеться, найбільше, про торгові контакти, а також про любов і дружбу, що виникла як результат схожої ментальності, а не про політичні домовленості, які обумовлені торговими або будь-якими іншими інтересами.

Тімей, разом зі своїм старшим колегою Феопомпом (377-300 рр. до н. е.), ще в античні часи отримав репутацію ганьбителя (Nep., Alcib., 11). Найбільш влучною і їдкою була характеристика Тімея його молодшим колегою Полібієм, який назвав його виклад повним сновидінь, чудес, неправдоподібних байок, грубих забобон та жіночої пристрасності до дивовижного (Polyb., XII. 24. 5). Феопомп – це той самий, який доводив, що етруски через розбещеність своїх жінок не знають, хто чий син (Theopomp., Fr. 222, FHG I = FGrH 115 F 204 = Athen., XII. 14. 517d-518b). Скрупульозне ставлення етрусків до питань генеалогії доводиться більшістю з більш ніж 12 тис. відкритих на сьогодні написів, здебільшого похоронних епітафій, створених за формулою: «Ім'ярек, син Ім'ярека...». Аналогічні характеристики Тімею залишили Діодор Сицилійський (V. 1. 3; XIII. 90. 6), Страбон (XIV. 1. 22. С. 641), Плутарх (Dion., 36), Псевдо-Лонгін (4), а також Істр, син Каллімаха в Афінея (VI. 103. 272b). Перші два автори та останній називали його за подібністю з його ім'ям «Ελιτίμαος» (Ганьбитель).

На додаток, слід ще сказати, що текстологічний аналіз «сибаритської» частини твору Афінея «Бенкет мудреців», виконаний Р. і В. Горман, доводить, що цитати Тімея насправді є фразами самого Афінея, тобто надзвичайно віддаленими від історичних подій навколо Сибарісу в архаїчний період [33, р. 52]. Як би там не було, слід, як вище

значалося, вважати джерелом тверджень про ἡ τρυφή сибаритів байки, що виникли набагато пізніше штурму Сибаріса 510 р. до н. е. серед громадян Фурій, панеллінської колонії, заснованої в 444-443 р. р. до н. е. на місці Сибаріса (Diod. Sic., XII. 9. 1; X. 2-3, 6; 11; Strab., VI. 1. 13. C.263), мешканцем якої був «батько історії» Геродот. Він сам, а потім й інші називали його Фурійським або фурійцем (Aristot., Rhet., 1409a; Strab., XIV. 2. 16. C. 656; Suda., s. v. Ἡρόδοτος et Πανύσσις; Steph. Byz., s. v. Φούριος). Поява байок такого змісту була безпосередньо пов'язана з бажанням *post factum* виправдати захоплення сусіднього міста не заздрістю до його багатств, а якимось моральним занепадом сусідів.

Утворення «інтернаціоналу зніжених народів» відбулося з легкої руки Геродота, який згадав про особливо дружні стосунки сибаритів і мілетян, коли біженці з Лаосу та Скідросу не влаштували жалобу за мілетянами після знищення їхнього міста персами (Hdt., VI. 21). Пізніші грецькі автори (а згодом і римські) долучили до зніжених усіх, хто викликав заздрість багатством, але зрештою був розбитий на війні. Багатство і розкіш пояснювалися особливою родючістю ґрунту, але аж ніяк не працьовитістю та вмінням народів, що жили на цих землях. Як бачимо, жодних прямих свідчень про торгіві, політичні чи дипломатичні контакти Сибаріса навіть з Мілетом немає (крім згадки про гіматії), не кажучи вже про етрусків, тим більше не можна виявити конкретне етруське місто-державу, з яким щільно контактували сибарити. Дані археології, як уже значалося, говорять скоріше про традиційний морський маршрут для кераміки з балканської Греції до Етрурії, ніж шлях через перешийок Сибаритіди. Глухі свідчення про сибаритські кораблі (анекдоти про прибуття в Сікіон Сміндірида і про невідомого сибарита з конем на кораблі (Hdt., VI. 125; Tim., *FHG* I. 204 = Tim. *FGrH* 566. F 9; Diod. Sic., VIII. 19; Athen., XII. 19. 521a; 57. 541b)) здавалося би, свідчать про існування гавані Сибаріса, але відсутність етруської кераміки серед нечисленних уламків грецького посуду на Парко дель Кавалло (архаїчний Сибаріс) говорить про слабкий торговельний обмін між дружніми народами.

Залишилися розглянути повідомлення Ямвліха (245/280-325/330 рр., 800 років після подій) про етруска-піфагорійця Навсифоя і піфагорійців-сибаритів з іменами Тирсен і Тирсеніда. Тож (Iambl. v. P. XXVII, 127): χωρίς τοίνυν τούτων Εὐβούλου τοῦ Μεσσηνίου πλέοντος εἰς

σίκον καὶ ληφθέντος ὑπὸ Τυρρηνῶν καὶ καταχθέντος εἰς Τυρρηνίαν, Ναυσίθοος ὁ Τυρρηνός, Πυθαγόρειος ὢν, ἐπιγνούς αὐτὸν ὅτι τῶν Πυθαγόρου μαθητῶν ἐστίν, ἀφελόμενος τοὺς ληστὰς μετ' ἀσφαλείας πολλῆς εἰς τὴν Μεσσήνην αὐτὸν κατέστησε. (Крім того, про Евбула з Мессіни справді розповідають, що він, пливучи додому, потрапив у полон до етрусків і був вивезений до Етрурії. Етруск Навсіфой, будучи піфагорійцем, дізнався, що Евбул – учень Піфагора, тому він викрав його у піратів і в повній безпеці повернув його до Мессіни, пер. з давньогрец. І. Ю. Мельникової). І далі: (Ibid. XXXVI, 267): Συβαρίται Μέτωπος, Ἴπλασος, Πρόξενος, Εὐάνωρ, Λεάναξ, Μενέστωρ, Διοκλῆς, Ἐμπεδος, Τιμάσιος, Πτολεμαῖος, Ἐνδιος, Τυρσηνός. (З Сібаріса: Μετοπ, Гіппас, Проксен, Еванор, Леанакт, Менестор, Діокл, Емпед, Тімас, Полемей, Ендій, Тирсен, пер. з давньогрец. І. Ю. Мельникової); Πυθαγορίδες δὲ γυναῖκες αἱ ἐπιφανέσταται..., Τυρσηνὶς Συβαρίτις ... (Найвідоміші піфагорійські жінки:... Тирсеніда із Сібаріса..., пер. з давньогрец. І. Ю. Мельникової).

У творі «Про життя Піфагора» до списку піфагорійців занесено якогось Навсифоя, етруска, який прославився тим, що був членом піфагорійського братства в Етрурії та врятував від рабства піфагорійця Евбула (Εὔβουλος – Евбул, досить поширене грецьке ім'я, означає «розсудливий») з Мессіни, якого захопили на шляху додому в полон етруски, мабуть, пірати. До 489 р. до н. е. [2, р. 766] Мессіна була Занклою, полісом, який заснували на березі згаданої вище «фатальної» протоки грецькі пірати з Кіми (Куми), а потім перейменував на честь батьківщини своїх предків тиран Регія Анаксілай (Thuc., VI. 4. 5).

Тут маємо явний курйоз, адже ім'я Ναυσίθοος – промовисте ім'я, що складається зі слів ἡ ναῦς (корабель) і θοός (швидкий), яке давали героям грецької міфології, що були пов'язаними з морем: цареві феаків, сину Посейдона, сину Одиссея і Каліпсо, рульовому Тезея (Hom. Od. VI. 7; VII. 56; Hes., Theog., 1017; Philochor. frg. 41. FHG I = FGn 328 F 111 = Plut. Thes. 17; Apoll. Rhod. 4, 539). Зрозуміло, що повноправний етруск повинен був мати етруске ім'я, а грецькі імена мали лише деякі етрускізовані греки VII ст. до н. е. (rutile hipocrates (CIE 10017 = TLE 155, Тарквінії), larthaia telicles (TLE 761, Цере); найвідоміший – Демарат, батько п'ятого римського царя Тарквінія Пріска (Cic. Rep. II. 19. 34; Liv. I. 34. 1; Dion. Hal. Ant. Rom. III. 46. 3; Plin. NH. XXXV. 152; Dig. I, 2, 2,

2; [Auct.] De Vir. Ill. VI. 1)) або lautni (liberti, відпущеники) III-II ст. до н. е. (CIE 871; 1366; 2066; 2067; 2095; 2196; 2253; 2489; 2835; 2836; 2837; 3075; 4233; 4792; 4793). Грецьке промовисте ім'я він «отримав» тому, що, очевидно, мислився як шляхетний тирренський пірат, який через приналежність до піфагорійської гетерії звільнив свого товариша з неволі. Загальне місце грецької історіографії – тирренські пірати (Hom. Н. 7; Apollod. Bibl. III. 5. 3; Ov. Met. III. 562-647; Diod. Sic. V. 9. 4-5; Paus. X. 16. 4; Ephorus. FGrH. 70. F 137a = Strab. VI. 2. 2. С. 267; Strab. VI. 1. 5. С. 257; II. 10. С. 275). Єдиним етрусським піратом, відомим на ім'я, був, як не дивно, людина з латинським гентильним ім'ям Postumius (у тексті Ποστύμιον τὸν Τυρρηνόν), що спорядив 12 кораблів для морського розбою, але був схоплений і страчений Тимолеонтом Сіракузьким (Diod. Sic., XVI. 82. 3).

Про існування піфагорійців в Етрурії прямих свідчень не існує, крім невизначених спроб пояснити зображення на деяких етрусських фресках так званих «демонів, що пишуть» (крилатих істот з приладдям для письма) запозиченням етрусками орфіко-піфагорійських вірувань у греків [74, S. 45-46]. Насправді Ф. Веге, інтерпретуючи фреску з гробниці Щитів (Тарквінії, III-II ст. до н. е.) [74, S. 45, Abb. 41] (мал. 6), не зміг дешифрувати напис, який «пише» крилатий демон (Iasa) на дошці для письма: z(i)lci: vel(u)s: vel(θu)rs: aprθn(al)c: c(la)n: sacniša: θui: (cl)θ: súθiθ: asazr (CIE 5388 = TLE 91). Сьогодні цей стандартний напис загалом зрозумілий, він мало чим відрізняється від інших епітафій етрусських гробниць. Якийсь Ларт Вельха, в період правління зілка (магістрата) Вела Гульхніе, присвятив у цій гробниці asazr [5, p. 172; 59, p. 480, 483, 485]. Зокрема, М. Паллоттіно подає переклад стандартних слів clθ – «це»; θui – «тут»; sacniša – «освячувати», визначених комбінаторним методом. Якщо дійсно вникнути у зміст напису, то в тексті ми не знайдемо щось від орфічних чи піфагорійських вірувань, там є лише датування (ім'я магістрату-епоніма), відома формула «Ім'ярек, син Ім'ярека» (визначення статусу повноправного громадянина) та таємничі asazr, які намагалися тлумачити комбінаторно і тому нейтрально як «предмети, що залишають у гробниці; підношення в гробниці», або «поховальні приношення». Втім, якщо глянути на знаменитий напис Лариса Пулени з тих самих Тарквіній II ст. до н. е. (CIE 5430 = TLE 131), можна знайти фразу зіх

πεθρασ αcaσε (книгу гаруспiчини зробив) [5, p. 150]. На наш погляд, останнє дiєслово минулого часу варто перекласти точнiше за змiстом «написав, склав», вiдповiдно похiдний вiд нього iменник у множинi αcaσγ – «похороннi приношення» також у даному контекстi слiд перекласти як «написи». Отже, весь напис тлумачимо наступним чином: «При зилцi Велi Гульхнii Ларт Вельха, син Велтура та Аптрнii, присвятив тут, у цiй гробницi, написи». Як видно, нi орфiзму, нi пiфагорiйства тут не простежується, у крайньому випадку є сакралiзацiя самого тексту.

Пiфагорiйство в етрускiв часом бачать навiть у тому, що батька Пiфагора в деяких джерелах вважали тирреном з Лемноса (Aristox. *FHG*. II. 1 = Diog. Laert. VIII. 1; Porph. v. P. 2; Clem. Al. Strom. I. 14. 62). Пiфагорiєць Лукiй з Етрурii, якого цитує Плутарх (Sympr. 8, 7, 727 b), вважав, що Пiфагор не був тирреном за походженням, але народився i був вихований у Тирренii, тому тiльки в Етрурii зберiгаються всi приписи його вчення. Цьому повiдомленню можна було б довiритися, якби не список порад, який наводиться тут же i починається з банального припису прибирати постiль, вставши з ложа.

Що ж можна сказати про iмена Тирсен i Тирсенида в Ямвлiха? Етнонiм οi Τυρσηοi (так на iонiйському та староаттичному дiалектi греки називали етрускiв) вперше зустрiчається у Гесiода (VIII-VII ст. до н. е.) (Theog., 1016). Потiм ця назва ще промайне в гомерiвських гiмнах i повiдомленнях Геродота (Hom., H. 7; Htd., I. 167), але пiзніше i частiше буде вживатися οi Τυρρηοi. Саме вiд першого етнонiма, а точнiше вiд епонiма «Τυρσηνός» (Тирсен) (Htd., I. 94), походять грецькi антропонiми, якi вiдомi не лише з лiтератури, а й з епiграфiки, зокрема, написи на уламку аттичного лекiфу початку V ст. до н. е. з афiнської агори на дорiйському (можливо, егiнському) дiалектi: Τυρσανός (Agora XXI, F 44) [57, p. 134-135]. Майже як у Пiндара в одi 470 до н. е., де використано «Τυρσανών» (Тирсен) (Puth., I. 72). Ще одним прикладом може бути «T[υρ]σηνών» (тирсенiв) у присвятi на базi статуйi Телемаха з Фарсала, знайденої в Дельфах (FD III. 4, 460). Статуя була частиною скульптурної групи IV ст. до н. е. (338-332 pp. до н. е.) – приношення Даоха, сина Сiзiфа. Переклад частини напису, де зустрiчається етнонiм борця, якого перемиг згаданий вище Телемах: ...T[υρ]σηνών δὲ ἄνδρα

κράτιστον... (...тирсенів же мужа найсильнішого..., пер. з давньогрец. наш – Авт.).

Слово трактується як ім'я індивіда, тому подібні імена не могли бути рідкістю. Понад те, етрусський напис останньої чверті VII в. до н. е. на золотій фібулі з Каstellюччо ді П'енца (поблизу Кьозі), де є гентильне ім'я *tursikina* (TLE 489) (пор.: CIE 791: θανα turzunia також з Кьозі, явно свідчить про існування таких імен в етрусків) (мал. 7). Напис відомий і вивчався багатьма дослідниками [10, р. 201; 42, р. 69; 44, р. 24-25]. Подібно до цього була назва етрусків умбрами *Tursce* (Tab. Ig. VII a, 12). Однак у Фуکیدіда зустрічаємо етнонім у формі «Τυρσηῶν» (тирсенів), але пов'язаний не з етрусками Італії, а з пеласгами, древніми жителями Лемноса, Афіні і Акте (найсхіднішого півострова Халкідіки), які були двомовними: користувалися і грецькою, і власною «варварською» мовами (Thuc., IV. 109. 4). Геродот вважав пеласгів із міста Крестони (у Фуکیدіда наведено лише відповідний етнікон) лише північними сусідами тирсенів (Τυρσηῶν) та тими, що послуговуються «варварською» мовою, судячи з її опису, не надто відмінної від грецької (Hdt., I. 57). Тому імена Тирсен та Тирсеніда могли бути і не пов'язані з Італією, хоча написи 1885 р. з Камінії та 2009 р. з Гефестії, відкриті на острові Лемносі, створені мовою, явно спорідненою з етрусською [5, р. 61, 123; 7, Sp. 1919-1936; 65, р. 944, 964; 70, р. 3]. Як бачимо, доволі пізні повідомлення про етрусків, можливо, піратів, що могли якимсь чином бути пов'язані з сибаритами, в тому числі й таких, що проживали в Сибарісі й були буцімто членами досить нечисельних грецьких релігійних громад, не надто певні.

Яким же може бути остаточний висновок? Аналіз історичних джерел, які використовувалися дослідниками для доказу тісних зв'язків етрусків та сибаритів, продемонстрував неспроможність припущень про політичний та торговий союз якогось із міст-держав етрусків та Сибаріса. Наративні джерела фрагментарні й не виходять за межі пліток, байок та анекдотів. Епіграфічні матеріали виявилися такими, що не стосуються етрусків. Можливо, деякі дані про етруссько-сибаритські торговельні контакти (особливо щодо переміщення кераміки) могли би надати археологічні дослідження культурного шару архаїчного Сибаріса, але й вони не дають простору для широких узагальнень, тим

більше, що більшість цих матеріалів або не існували, або було знищено природними катаклізмами минулого.

Список використаних джерел

1. Ampolo C. La città dell'eccesso : per la storia di Sibari fino al 510 a. C. *Sibari e la Sibaritide*: Atti del 32° convegno di Taranto 1992. Taranto, 1993. P. 213-254.
2. Asheri D. Carthaginians and Greeks. *The Cambridge Ancient History*. 1988. P. 739–790. URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521228046.027> (date of access: 22.03.2025).
3. Barranta F. Breve storia di Sybaris. *Rogierius*. 2007. Vol. 10. № 1. P. 73-86.
4. Becker H. Luxuria prolapsa est. *A Companion to the Etruscans*. Hoboken, NJ, 2015. P. 293–304. URL: <https://doi.org/10.1002/9781118354933.ch20> (date of access: 13.03.2025).
5. Bonfante G., Bonfante L. The Etruscan language: An introduction . 2nd ed. Manchester [England] : Manchester University Press, 2002. 253 p.
6. Bottini A. The Etruscans in Lucania. *The Etruscans outside Etruria* / ed. by G. Camporeale. (Ed.), T. M. H. (Translator). Getty Trust Publications: J. Paul Getty Museum, 2004. p. 252-267.
7. Brandenstein W. Tyrrhener. *RE*. 1948. II R. Hlbd. 14. Sp. 1909-1938.
8. Brioschi S. A. Turi: una polis magnogreca fra tradizioni storiografiche e modelli politico-urbanistici: doctoral thesis. 2017. URL: <http://hdl.handle.net/11571/1203321> (date of access: 12.03.2025).
9. Brousseau L. Le monnayage des Serdaioi revisité. *Revue numismatique*. 2010. № 6. 166. P. 257-285.
10. Brown J. P. Israel and Hellas. Vol. 2. Berlin; Ney York, 2000.
11. Buck C. D. A grammar of Oscan and Umbrian: With a collection of inscriptions and a glossary. Boston : Ginn, 1904.
12. Bugno, Maurizio. « Capitolo I. L'ἀρχή di Sibari ». *Da Sibari a Thurii*, Publications du Centre Jean Bérard, 1999, p. 7-35 URL: <https://doi.org/10.4000/books.pcbj.175>.
13. Bullitt O. H. Search for Sybaris. Philadelphia: Lippincott, 1969. 238 p.
14. Campana A. Lucania: Serdaioi (500-480 a. C.). *Monete Antiche*. 2012. № 64. P 3-12.

15. Clackson J. Local Languages in Italy and the West. *The Oxford handbook of Roman epigraphy* / ed. C. Bruun. Oxford, 2014. P. 699-720.
16. Combet-Farnoux B. Cumes, l'Étrurie et Rome à la fin du VIe siècle et au début du Ve siècle. Un aspect des premiers contacts de Rome avec l'hellénisme. *Mélanges d'archéologie et d'histoire*. 1957. Vol. 69, no. 1. P. 7–44. URL: <https://doi.org/10.3406/mefr.1957.7409> (date of access: 04.03.2025).
17. Crudo M. Indigenous and Greek people at the dawn of Sybaris: economy and pottery production. PhD tesis. University of Groningen, 2023. URL: <https://doi.org/10.33612/diss.612979857> (date of access: 13.03.2025).
18. Cucci L. Geology versus myth: the Holocene evolution of the Sybaris Plain. *Annals of Geophysics*. 2009. Vol. 48, no. 6. URL: <https://doi.org/10.4401/ag-3251> (date of access: 07.03.2025).
19. D'Acri M. New observations on the Sybaritide between 510 and 444 BC. *Kleos- Amsterdam Bulletin of Ancient Studies and Archaeology*. 2019. № 2. P. 10-28.
20. Deecke W., Müller K. O. Die Etrusker: Vier Bücher. A. Heitz, 1877. 516 S.
21. Degrassi A. Fasti capitolini.: Recensuit, praefatus est, indicibus instruxit Atilius Degrassi. Aug. Taurinorum : In aedibus I.B. Paraviae, 1954. 191 p.
22. Detschew D. Die Thrakischen Sprachreste. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1957. 584 p.
23. Dudziński A. Diodorus' use of Timaeus. *Ancient History Bulletin*. 2016. № 30, 1-2. P. 43-76.
24. Dunbabin T. J. The Western Greeks: The history of Sicily and South Italy from the foundation of the Greek colonies to 480 B.C. Oxford : Clarendon Press, 1948. 504 p.
25. Ehrhardt N. [Book Review]. *Gnomon*, 1998. Bd. 70. H. 1. P. 322-327. Book Review: SEG. 40. 41. Ed. by Piekert/Stroud.
26. Emanuel J. P. 'Šrdn from the Sea': The Arrival, Integration, and Acculturation of a 'Sea People'. *Journal of Ancient Egyptian interconnections*. 2013. № 5, 1. P. 14-27.
27. Faulting and Ancient Earthquakes at Sybaris Archaeological Site, Ionian Calabria, Southern Italy / F. R. Cinti et al. *Seismological Research*

- Letters*. 2014. Vol. 86, no. 1. P. 245–254.
URL: <https://doi.org/10.1785/02201401071> (date of access: 07.03.2025).
28. Forston IV B. W. *Indo-European Language and Culture: An Introduction* (Blackwell Textbooks in Linguistics). Blackwell Publishing Limited, 2004. 468 p.
 29. Forsythe G. *Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War*. University of California Press. 416 p.
 30. Frank T. *An economic history of Rome*. 2nd ed. Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1927. 519 p.
 31. Gaultier F. Etruscan Jewelry. *The Etruscan World*. 2013. P. 914-927.
URL: <https://doi.org/10.4324/9780203526965.ch50> (date of access: 13.03.2025).
 32. Giangiulio M. La Φιλότης Tra Sibariti e Serdaioi (Meiggs-Lewis, 10). *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*. 1992. Vol. 93. P. 31–44.
URL: <http://www.jstor.org/stable/20188730>. (date of access: 14.03.2025).
 33. Gorman, R. J., Gorman V. The Tryphê of the Sybarites: A Historiographical Problem in Athenaeus. *Journal of Hellenic Studies*. 2007. № 127. P. 38-60.
 34. Graham A. J. The western Greeks. *The Cambridge Ancient History*. 1982. P. 163–195.
URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521234474.007> (date of access: 04.03.2025).
 35. Greco E. Su alcuni aspetti di una possibile storia archeologica di Sibari e Thurii. *Vetustis novitatem dare*. Temi di antichità e archeologia in ricordo di Grazia A. Maruggi / ed. G. Andreassi. Taranto, 2013. P. 73-80.
 36. Greco E. Sul cosiddetto “impero” di Sibari fino alla tirannide di Telys ed alla distruzione della città. *Sibari. Archeologia, storia, metafora* / ed. G. Delia. Taranto. 2013. P. 197-203.
 37. Guarducci M. Ancora sui Serdaioi. *Schweizer Münzblätter = Gazette numismatique suisse = Gazzetta numismatica svizzera*. 1982. № 32. Heft. 125, S. 1-7.
 38. Hall J. M. *International Relations. The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* / ed. Ph. Sabin. Vol. I. Cambridge, 2007. P. 85-107.

39. Hammond N. G. L. The Peloponnese. *The Cambridge Ancient History*. 1982. P. 696–744.
URL: <https://doi.org/10.1017/chol9780521224963.018> (date of access: 04.03.2025).
40. Hansen O. The Coins with the Legend MEP and the Origin of the Etruscans. *La Parole del Passato*. 1990. Fasc. 255. P. 447-448.
41. Hansen M. H. An inventory of archaic and classical poleis. Oxford : Oxford University Press, 2004. 1396 p.
42. Haynes S. Etruscan Civilization: A Cultural History. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2000. 432 p.
43. Heurgon J. Daily life of the Etruscans. London : Weidenfeld and Nicolson, 1964. 307 p.
44. Heurgon J. Recherches sur la fibule d'or inscrite de Chiusi : la plus ancienne mention épigraphique du nom des Étrusques. *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*. 1971. Vol. 83, no. 1. P. 9–28.
URL: <https://doi.org/10.3406/mefr.1971.908> (date of access: 23.03.2025).
45. Homo L. Primitive Italy and the Beginnings of Roman Imperialism, London: Kegan Paul Trench, Trubner, 1927. 367 p.
46. Jacquemin A. Un an pour être la plus belle des Sybarites... (Athénée, Banquet des sophistes, XII 421 c ; Plutarque, Banquet des sept sages, 147 E). *Revue des Études Grecques*. 2007. Vol. 120, no. 2. P. 788–795.
URL: <https://doi.org/10.3406/reg.2007.7882> (date of access: 07.03.2025).
47. Johnston, A. Straight, Crooked and Joined-up Writing: An Early Mediterranean View. *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium* / Ed. K.E. Piquette. London, 2013. P. 193-212.
48. Kleibrink M. The Search for Sybaris. *BABESCH - Bulletin Antieke Beschaving*. 2001. Vol. 76. P. 33–70.
URL: <https://doi.org/10.2143/bab.76.0.76> (date of access: 07.03.2025).
49. Lombardo M. Il trattato fra i Sibariti e i Serdaioi: problemi di cronologia e inquadramento storico. *La Calabria tirrenica nell'antichità. Nuovi documenti e problematiche storiche*, [atti del Convegno (Rende-23-25 novembre 2000)] / ed. G. De Sensi Sestito. Catanzaro, 2008. P. 219-232.
50. Macnamara E. Everyday life of the Etruscans. New York : Dorset Press, 1987. 214 p.

51. Melchert H. C. Lydian. *The Ancient Languages of Asia Minor* / ed. by R. D. Woodard. Cambridge. P. 56–63. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511486845.009> (date of access: 18.03.2025).
52. Mihailov G. Thrace before the Persian entry into Europe. *The Cambridge Ancient History*. 1992. P. 591–618. URL: <https://doi.org/10.1017/cho9780521227179.017> (date of access: 22.03.2025).
53. Mollo F. Nuovi dati di età arcaica dai contesti abitativi indigeni di Tortora e Scalea: gli Enotri del Golfo di Policastro. *Thiasos*. 2018. № 7.1. P 19-60.
54. Mommsen T. *Römische Geschichte*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1865. 956 S.
55. Mühlestein H. *Die Etrusker im Spiegel ihrer Kunst*. Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1969. 324 S.
56. Münzer F. Sertorius (1). *RE*. 1923. II R. Hlbd. 4. Sp. 1746.
57. Nikou I. From Dispersed Etruscan Objects in Greece to Subject Matters: A Dialectic Critique of the Encounter between two Cultures in the ancient Mediterranean. *Bridging Archaeological and Information Technology Culture for community accessibility. Atti del Convegno Internazionale a chiusura del progetto europeo T.Arc.H.N.A. (programma Cultura 2000), (Milano 10-11 luglio 2007)* / Ed. G. Bagnasco. Roma, 2008. P. 129-138.
58. Ogilvie R. M. *A commentary on Livy, books 1-5*. Oxford : Clarendon Press, 1965.
59. Pallottino M. *Etruskologie*. Basel : Birkhäuser Basel, 1988. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-0348-6047-5> (date of access: 07.03.2025).
60. Philipp H. s. v. Sybaris nr.10, *RE*. 1931. 2 A, Bd. 4/7. Sp. 1005-1010.
61. Polosa A. Vecchie e nuove ipotesi sui Serdaioi: una messa a punto. *Annali Archeologia e Storia Antica*. 2000. № 7. P. 49-59.
62. Prayon F. *Die Etrusker. Geschichte, Religion, Kunst*. C.H.Beck, 1996. 127 p.
63. “Punishment for the Sinner”: Holocene episodic subsidence and steady tectonic motion at ancient Sybaris (Calabria, southern Italy) / L. Ferranti et al. *Quaternary International*. 2011. Vol. 232, no. 1-2. P. 56–70.

- URL: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.07.014> (date of access: 07.03.2025).
64. Radke G. s. v. Sybaris nr. 4, *Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike*, V, 1975, Sp. 439-440.
 65. Rix H. Etruscan. *The Ancient Languages of Europe* / ed. by R. D. Woodard. Cambridge. P. 943–966. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511486814.010> (date of access: 18.03.2025).
 66. Rutter N. K. Sybaris–Legend and Reality. *Greece and Rome*. 1970. Vol. 17, no. 2. P. 168–176. URL: <https://doi.org/10.1017/s0017383500017836> (date of access: 07.03.2025).
 67. Ryan F. X. The Verrian Account of the Etruscan Kings Dressed in toga praetexta and bulla aurea. pdf. 2015. P.1-5. URL: <http://independent.academia.edu/FXRyan> (date of access: 17.03.2025).
 68. Sabbione C. The Etruscans in Calabria. *The Etruscans outside Etruria* / ed. by G. Camporeale. (Ed.), T. M. H. (Translator). Getty Trust Publications: J. Paul Getty Museum, 2004. p. 268-279.
 69. Salmon E. T. The Iron Age: the peoples of Italy. *The Cambridge Ancient History*. 1988. P. 676–719. URL: <https://doi.org/10.1017/cho19780521228046.025> (date of access: 04.03.2025).
 70. Simone de C. La Nuova Iscrizione ‘Tirsenica’ di Lemnos (Efestia, teatro): considerazioni generali. *Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies*. 2011. № 3, 1. P. 1-34.
 71. Stanley J.-D., Bernasconi M. P. Sybaris-Thuri-Copia trilogy: three delta coastal sites become land-locked. *Méditerranée*. 2009. No. 112. P. 75–86. URL: <https://doi.org/10.4000/mediterranee.3190> (date of access: 07.03.2025).
 72. Tagliamonte G. 80. Southern Italy. *Etruscology* / ed. by A. Naso. Berlin, Boston, 2017. URL: <https://doi.org/10.1515/9781934078495-079> (date of access: 13.03.2025).
 73. Torelli M. Dei e artigiani: Archeologie delle colonie greche d'Occidente. Roma : GLF Laterza, 2011. 236 p.
 74. Weege F. Etruskische Malerei. Halle (Saale) : M. Niemeyer, 1921. 120 p.

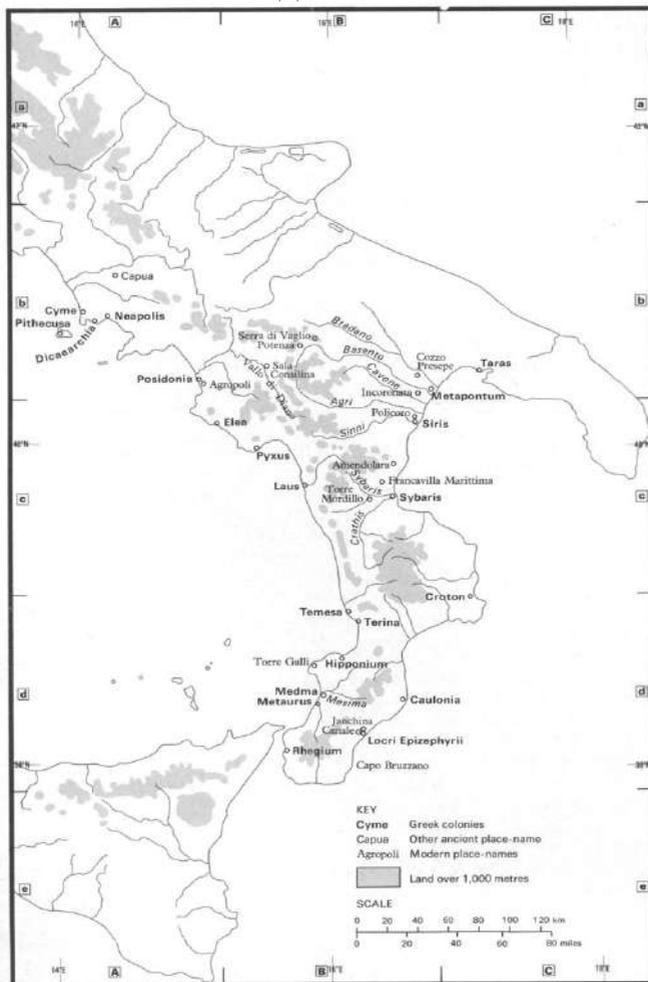
75. Zancani-Montuoro P. Serdaioi? *Schweizer Münzblätter = Gazette numismatique suisse = Gazzetta numismatica svizzera*. 1980. № 30, Heft. 119, S. 57-61.
76. Zelnick-Abramowitz R. The Proxenois of Western Greece. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. № 2004. Heft. 147. S. 93-106.
77. Янко А. Л. Царський титул у етрусків. *Старожитності*. 2013. Вип. 12. С. 19–29.

Список скорочень

Agora XXI	–	Lang, Mabel. Graffiti and Dipinti. «The Athenian Agora», 21. 1976.	Princeton
CAH ²	–	The Cambridge Ancient History. 2nd edition. Vol. 1, 1970–2000.	Cambridge
CIE	–	Corpus inscriptionum Etruscarum. Vol. 1, 1893.	Lipsiae
CII	–	Corpus inscriptionum Italicarum. Vol. 1, 1867.	Torino
CIL	–	Corpus inscriptionum Latinarum. Vol. 1, 1862.	Berolini
FD III	–	Fouilles de Delphes, III. Épigraphie. Paris 1929.	Paris
FHG	–	Fragmenta historicorum Graecorum / Ed. C. Müller. Vol. 1-5, 1841-1873.	Parisiis
FGrH	–	Die Fragmente der griechischen Historiker / Hrsg. F. Jacoby. Teilen 1-6, 1923-1958.	Berlin, Leiden
IGASMG	–	Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia / Ed. A. Renato. Vol. 4. Iscrizioni delle colonie achee, 1996.	Rome
ILLRP	–	Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae / Ed. A. Degrassi. Vol. 1, 1963.	Florence
IvO	–	Dittenberger W., Purgold K. Die Inschriften von Olympia. «Olympia», 5. 1896.	Berlin
ML	–	Meiggs, R., Lewis, D. A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C. 1975.	Oxford
Tab. Ig.	–	Buck, C.D. A grammar of oscan and umbrian with a Collection of Inscriptions and a Glossary, 1904, P.260-310.	Boston
ThLE	–	Thesaurus Linguae Etruscae. Vol. 1, 1978.	Roma

TLE	–	Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, Firenze 1968.	Firenze
Nomima	–	Van Effenterre H., Ruzé F. Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec. Tome I: Cités et institutions. 1994.	Rome

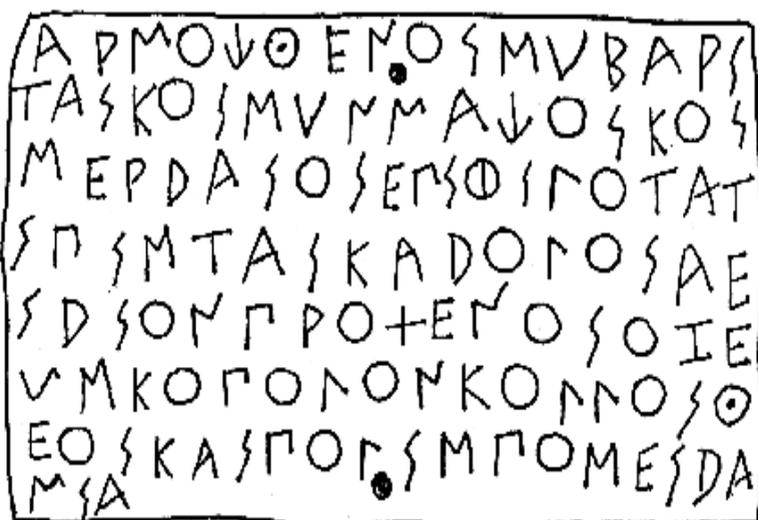
Додатки

Мал. 1

Μαλ. 2

Μαλ. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Список ілюстрацій

Мал. 1. Карта південної Італії в античну епоху. За: The Cambridge Ancient History : in 15 vols. / [ed. F. W. Walbank et al.]. [2 ed.]. Vol. 3: Pt. 3: The expansion of the Greek world, 8 to 6 centuries B.C. Cambr.: Cambridge University Press, 1982. P. 170.

Мал. 2. Бронзова таблиця з написом давньогрецькою мовою договору між Сибарісом та сердаями з Олімпії, 494 р. до н. е. За: Mnamon. Antiche scritture del Mediterraneo. Guida critica alle risorse elettroniche. URL: <https://mnamon.sns.it/index.php?page=Immagini&id=12&img=687&lang=en>

Мал. 3. Бронзова таблиця з написом давньогрецькою мовою договору між Сибарісом та сердаями з Олімпії, 494 р. до н. е. (Прорис напису).

Мал. 4. Статер ахейський, срібло, з легендою ΜΕΡ, 500-480 р. до н. е. аверс та реверс. За: Campana A. Lucania: Serdaioi (500-480 a. C.). *Monete Antiche*. 2012. № 64. P 5.

Мал. 5. Бронзова таблиця з написом давньогрецькою мовою договору елейців із герейцями з Олімпії, 500 р. до н. е. За: The British Museum website. Images. Bronze plaque. URL: <https://www.bmimages.com/preview.asp?image=00033318001>

Мал. 6. «Демон, що пише». Молодик із крилами, що тримає розгорнутий діптих на колінах. Акварель із фрески з Гробниці Щитів (Таркуїнія). За: Weege F. Etruskische Malerei. Halle (Saale) : M. Niemeyer, 1921. P. 45, abb. 41.

Мал. 7. Етруський напис на золотій фібулі останньої чверті VII ст. до н. е. з Кастеллуччо ді Пьєнца (біля Клузія, нині Кьюзі). За: Bruschetti P. Exhibit Ecriture Etrusque Musée Henri Prades, Lattara Oct. 17, 2015 - Feb. 29, 2016 MAEC Cortona Mar. 19 - July 31, 2016. *Etruscan News*. Winter 2016. Vol. 18. P. 15.